

Оригиналан научни рад

UDK 314.116/.117(497.6)“1948/2002“

Original scientific work

Александар Лугоња
Драгица Р. Гатарих

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ И ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ НА ПРОСТОРУ КУПРЕШКЕ ВИСОРАВНИ*

Извод: Територија Купреса има дисперзну насељеност коју карактерише мала густина становништва распоређеног у 36 насеља од којих само Купрес (ФБиХ) има карактер градског. Изразите разлике у целокупном демографском развоју овог подручја условљене су променама у природном кретању, као и динамиком и правцима миграционих кретања становништва. Четири године рата оставиле су озбиљне друштвено-економске, а посебно демографске последице, које ће се манифестовати у наредном периоду демографског развоја Купреса. Савремена демографска ситуација резултат је сложених интеракција произашлих из узајамног деловања елемената природне средине и друштвено-економских процеса.

Кључне речи: насеља, демографско старење, природно кретање, миграције

Abstract: Territory of the Kupres has dispersed population characterized by low population density, deployed in 36 villages of which only Kupres (FBiH) has the character of the city. Significant differences in the overall demographic development of this area are caused by changes in the natural movement, as well as the dynamics and migration trends in the population. Four years of war left the serious socio-economic and demographic consequences in particular, which will be manifested in the coming period of demographic development Kupres. Contemporary demographic situation is the result of complex interactions resulted from the mutual action of elements of natural environment and socio-economic processes.

Key words: settlements, demographic aging, natural movements, migrations

Увод

Територија Купреса налази се у југозападном делу Босне и Херцеговине и административно се дели на општину Купрес у Херцеговачко-босанској жупанији Федерације БиХ и на општину Купрес у Републици Српској. Обухвата 36 насеља. Рељеф територије је претежно планински.

Ово подручје је око 80 km ваздушне линије удаљено од Сплита и Маркарске у Средњем приморју, на југозападу, а око 90 km од Бања Луке у перипанонској Босни, на северу, и Сарајева у Средњој Босни, на истоку, из чега проистиче значај овог подручја, посебно у геосаобраћајном смислу. Зна-

---

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 176017, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

чајни саобраћајни правац је магистрални пут који се простире у правцу североисток-југозапад и који из правца Бугојна преко Купреса води за Ливно. Други значајни саобраћајни правац је регионални пут Шипово–Купрес.

Просторно-демографски развој насеља

Територија Купреса према просторно-демографским карактеристикама је хетерогено подручје. Оно има дисперзну насељеност коју карактерише мала густина становништва распоређеног у 36 насеља од којих само Купрес (ФБиХ) има карактер градског. Основа насеобинске структуре формирана је у 15. и 16. веку у процесу досељавања становништва из Црне Горе, Херцеговине, Далмације и мањим делом из перипанонске Босне. Насеобинску структуру чине разбијена села у чијој структури доминирају мањи засеоци неправилно размештени по рубовима поља. До аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, Купрес није имао никакав значај у административно-управном смислу. Тек после Другог светског рата, нарочито од 60-их година прошлог века Купрес се развија као градско насеље, мада су се до тада увелико развиле и формирале трговинске, занатске, услужне, образовне и управне функције. Економска основа насељености базирана је на екстензивном сточарству. Изразите разлике у целокупном демографском развоју овог подручја условљене су променама у природном кретању, као и динамиком и правцима миграционих кретања становништва. Четири године рата оставиле су озбиљне друштвено-економске, а посебно демографске последице, које ће се манифестовати у наредном периоду демографског развоја Купреса.

Савремена демографска ситуација резултат је сложених интеракција произашлих из узајамног деловања елемената природне средине и друштвено-економских процеса. Узрочно-последичне везе и односи између природне основе и савремених демографско-насеобинских, социо-економских и просторно функцијских појава и процеса утичу на промене у кретању, размештају и структурама становништва. Као показатељ промена и утицаја појединих фактора на целокупни демографски развитак, укупно бројно стање становништва и његове промене на најједноставнији начин осветљавају ефекте тог развитка и његове основне тенденције. Тако су на подручју територије Купреса у укупном становништву промене биле детерминисане како биолошком компонентом, тако и изразитим емиграционим карактером. Резултат тога је негативан популацијски раст. Ратна збивања од 1992. до 1995. године условила су велике промене у кретању броја становника Купреса. Будући да од 1991. године није било пописа становништва, може се приближно проценити обим негативних промена. Од 1971. године Купрес карактерише континуирано смањење становништва, праћено унутрашњим реструктурирањем и просторном редистрибуцијом

становништва узроковано развојем процеса урбанизације и деаграризације. Посматрано у целини територију Купреса захвата депопулација која се наставила и траје и данас, нарочито су тим процесом захваћена села, док се становништво града Купреса значајно увећава. Укупно становништво Купреса од 1948. до 2005. године смањило се са 11 082 становника у 1948. години на 3 993 становника у 2005. години (према процени броја становника Купреса за 2005. годину), по просечној годишњој стопи од -1,8 промила, док се у истом периоду становништво града Купреса увећало за више од шест пута са 319 становника у 1948. години на 1 957 становника у 2005. години по просечној годишњој стопи од 3,2 промила.

Табела 1. – Кретање укупне популације Купреса од 1948–2005. године

Година	Град	Учешће у укуп. %	Остала насеља	Учешће у укуп. %	Укупно
1948.	319	2,9	10 763	97,1	11 082
1953.	391	3,4	11 226	96,6	11 617
1961.	550	4,7	11 263	95,3	11 813
1971.	943	8,2	10 553	91,8	11 496
1981.	1 693	16,8	8 405	83,2	10 098
1991.	2 715	28,2	6 903	71,8	9 618
2005.	1 957	49,0	2 036	51,0	3 993

Извор: Израчунао на бази Пописа становништва од 1948–1991. и процене броја становника Купреса за 2005. годину

Табела 2. – Просечне годишње стопе раста становништва Купреса од 1948–2005. године

	1948–53.	1953–61.	1961–71.	1971–81.	1981–91.	1991–05.	1948–05.
укупно	0,9	0,2	-0,3	-1,3	-0,5	-5,9	-1,8
град	4,1	4,3	5,4	5,9	4,7	-2,2	3,2

Извор: Израчунао на бази Пописа становништва од 1948–1991. и процене броја становника Купреса за 2005. годину

Просечан годишњи раст становништва на подручју територије Купреса по пописним периодима показује изразиту диференцијацију, како у апсолутној величини раста, тако и према темпу. Смањење становништва сеоских насеља посебно је интензивирано од 1971. године, што је последица исељавања дела радноспособног и фертилног контингента у град Купрес и даље према Србији, Хрватској и иностранству. Ратна збивања од 1992–1995. године утицала су на изразито негативан демографски раст, како укупног тако и градског становништва Купреса. Тако да је од 70-их година прошлог века на простору територије Купреса присутна негативна стопа демографског раста, посебно изражена у од 1991–2005. године (укупног -5,9 промила, а градског -2,2 промила). Промене у укупном ста-

новништву и темпу раста условљене природним кретањем и различитом динамиком миграција имале су и одраз на различит допринос појединих насеља у укупном повећању популације Купреса, што се нарочито односи на град и његова приградска насеља. Разлике у расту становништва, као последица различитих тенденција у природном и миграционом кретању продубљују се између града и осталих сеоских насеља. На негативан демографски раст становништва највише је утицао миграциони салдо, посебно у већ поменутом периоду, када се са територије Купреса иселио велики број становника, а највише српске националности због грађанског рата у Босни и Херцеговини. Знатно иселовање становништва са овог подручја присутно је било и у предратном периоду од 1971. до 1991. године.

Природно кретање становништва је битан елемент демографског развоја Купреса. Основне карактеристике биодинамике становништва Купреса у посматраном периоду детерминисане су израженим променама када се ради о наталитету, а значајније мањим варијацијама када је у питању морталитет. До 60-их година прошлог века ово подручје припадало је високофертилитетним подручјима. До 90-их година прошлог века промене у њему су се одвијале у условима преласка становништва из села у град и из слабије развијених подручја у боље развијена подручја земље. Анализирајући компоненте природног кретања становништва Купреса видљиво је да се оно не обнавља природним путем. Разлика између броја живорођене деце и броја умрлих се у посматраном периоду стално смањивала, тако да се од 1991. до 2005. године скоро изједначио број живорођене деце и број умрлих. Од 1971–80. године у насељима општине Купрес рођено је 1 425 деце. Просечна годишња стопа наталитета имала је вредност од 13.2 промила, од тога је у граду Купресу рођено 207 деце (стопа наталитета 22 промила). У посматраном периоду подручје територије Купреса остварило је перманентно смањивање апсолутне величине природног прираштаја, као и веома брз пад стопа наталитета и морталитета. Праћењем опште стопе наталитета може се закључити да Купрес спада у нисконаталитетна подручја од 1991. године (стопа наталитета испод 10 промила). Током целог посматраног периода на подручју простора територије Купреса евидентан је пад наталитета неједнаког интензитета. У истом периоду у насељима купреске територије умрло је 637 људи (стопа морталитета 5.9 промила), од тога у граду Купресу просечна годишња стопа морталитета износила је 3.9 промила, док у осталим насељима она је износила 6.3 промила. Просечна годишња стопа природног прираштаја износила је 7.3 промила, у граду Купресу била је 18 промила. Од 36 насеља у њих 13 у том раздобљу био је негативан природни прираштај. Најнижа негативна стопа природног прираштаја тада била је у сеоском насељу Занаглина (-19 промила). Од 1981. до 1991. године у тадашњој општини Купрес рођено је 1 144 деце, што је знатно мање у односу на претходни период, тако да се разлика између бро-

ја живорођене деце и броја умрлих знатно смањила. Просечна годишња стопа наталитета на нивоу општине била је 11.6 промила, од тога у граду је износила 14.7 промила. Тенденција пада стопе наталитета из претходног периода настављена је и у овом. Стопа морталитета у односу на претходни период у благом је порасту, тако да на општинском нивоу износи 6.9 промила, а на нивоу града 10 промила. Стопа природног прираштаја у овом раздобљу била је знатно нижа у односу на претходни период, тако да је на општинском нивоу износила 4.7 промила, у граду Купрес 4.6 промила, а у осталим насељима 5 промила. У овом периоду дошло је до смањења броја насеља са негативним природним прираштајем, тако да их је тада било 10. Од 1991. до 2005. године на природно кретање становништва Купреса катастрофално је утицао грађански рат. Последица тога је да највећи део сеоских насеља (у већини била су српска) су опустела, тако да дуги низ година у овим насељима није било ниједног становника, тако да се не може говорити о природном кретању у тим опустелим насељима у овом периоду. У задњих пар година мали део становништва и то углавном српског вратио се у нека насеља. Сва насеља су била тотално уништена и девастирана.

Оно што је приметно у овом раздобљу, а посебно после рата наталитету овог подручја највише доприноси хрватско становништво а незнатно српско становништво у три сеоска насеља која чине општину Купрес у Републици Српској. У овом периоду повећана је стопа морталитета која износи 7.3 промила. Морталитет становништва Купреса у протеклом периоду углавном је одређен старосном структуром, ратом и последицама рата. Процењује се да тзв. ратном морталитету (умрли, погинули од 1992–95. године) може приписати 368 становника Купреса. Од 36 насеља предратне општине Купрес њих седам је тотално опустело и ненастањена су, као директна последица ратних сукоба на овом подручју. Према добијеним подацима из општинских центара Купрес (ФБиХ) и Купрес (РС) о природном кретању у 10 сеоских насеља није било рођено ниједно дете. Та насеља су денаталитетна. Реална је претпоставка да ће се број денаталитетних насеља повећати у будућем периоду. У целом посматраном периоду (1971–2005. године) стопа природног прираштаја је у драстичном паду са 7.3 промила у 1971. на 0.7 промила у 2005. години. Од 1971. до 1981. године просечна годишња стопа природног прираштаја износи 7.3 промила, а од 1981–91. знатно је мања и износила је 4.7 промила, да би од 1991–2005. године пала на само 0.7 промила. Према попису становништва из 1991. године бивша СР БиХ имала је високу стопу наталитета од 15.4 промила, па је уз низак морталитет од 6,7 промила стопа природног прираштаја била умерена од 8.7 промила. Компоненте природног кретања становништва Купреса у периоду 1971–2005. године указују у великој мери на проблеме у демографском развоју Купреса, а посебно на интензивно смањење стопе природног прираштаја. Депопулација, стагнација и негативан природни

прираштај присутни су у свим насељима изузев општинских центара. Узроци оваквог стања су: грађански рат и његове последице, висок ратни морталитет, материјална деструкција, друштвени колапс, застој привреде, избеглички процеси, процес старења итд. Анализа виталне статистике у посматраном периоду указује на пораст стопе морталитета (6.9 промила од 1981–91. године и 7.3 промила у периоду 1991–2005. године). Промене у природном прираштају становништва указују на стагнацију и пад рађања и повећање смртности на купрешкој територији. Драматично смањење стопе природног прираштаја у већини насеља (или непостојања рађања у њима) указују на негативне последице у свим сферама друштвеног живота Купреса. У циљу заустављања негативног тренда депопулације потребно је дефинисати мере популационе политике који би створили услове за повратак исељеног становништва, повећање наталитета и природног прираштаја, те стварања услова за проширење породице. Компарацијом показатеља о природном кретању у посматраном периоду уочљив је пад наталитета, повећање морталитета и драстично смањење природног прираштаја. Разлози за овакав тренд природног кретања су друштвено-економске прилике (Купрес је у задњем рату био тотално девастиран са уништеним комплетним привредним погонима). После рата у условима тешке економске кризе и незнатног улагања у његово обнављање ситуација се није битно поправила. У већини насеља оно мало кућа што је обновљено финансирао је међународна заједница. С обзиром на тренутну демографску ситуацију реално је прогнозирати да ће тренд смањења становништва бити настављен и у будућности. Основни предуслов за даље планирање развоја Купреса је заустављање негативних демографских процеса у сеоским насељима.

Миграције становништва су друга главна компонента кретања становништва. Миграције становништва су историјска појава простора БиХ који је вековима био изложен бројним и различитим сеобама и пресељавањима становништва. У целини садашњи ниво демографског развоја Купреса карактерише релативно ниска репродуктивна моћ, низак и негативан природни прираштај, поремећај виталних (биолошких) структура становништва, константна деаграризација. Одређене специфичности у демографском развоју резултат су деловања просторних фактора. Од фактора просторног карактера веома су битни географски, који своје утицаје снажно манифестују према модификацијама у просторном размештају становништва у смислу „ограничавања“ или „потенцирања“ насељавања у зависности од геофизичких услова простора (геоморфолошких, климатских, хидролошких и др.). Остали фактори просторног карактера испољавају своје утицаје на демографски развој константно, али уз променљив интензитет. Међузависност утицаја демографских и природних фактора на простору Купреса резултирала су успостављањем таквих просторно-демографских односа који по својим карактеристикама Купресу дају обиљежје

хетерогеног простора. Ова хетерогеност огледа се преко издвојених насеља који имају специфичан демографски раст, условљен повољним гео-физичким условима, привредним развојем, саобраћајном инфраструктуром и др. Хетерогеност просторно-демографског карактера посебно је приметна између урбаног и руралних насеља. Урбано насеље остварује раст углавном захваљујући миграционом приливу становништва и повољној старој структури, наспрот томе у руралним срединама у највећем броју случајева долази до слабијег демографског раста, који је углавном изазван емиграцијом и поремећајем биолошког карактера. За Купрес се може рећи да је емиграционо подручје у целисти. Битан показатељ развоја становништва Купреса је салдо миграције који представља однос усељеног и исељеног становништва. Од 1971. до 1981. однос исељених и усељених у тадашњој општини Купрес је негативан и износи -2186 исељених (просечна годишња стопа -20.2 промила), у том раздобљу град Купрес има позитиван миграциони салдо од 580 усељених (стопа 44 промила), а остала насеља негативан од -2766 исељених (са стопом од -29.4 промила).

Највећу стопу негативног миграционог салда имају тада насеља Шеменовци (-54.9 промила), Ново Село (-51 промила), Мрђеновци (-49.8 промила) – данас се налазе у саставу општине Купрес (РС) и др. У међупописном периоду 1981–1991. тадашња општина Купрес је и даље остала емиграционо подручје. Салдо миграције на нивоу општине износи -922 исељена (просечна годишња стопа -9.4 промила), у граду Купрес миграциони салдо је остао позитиван и износи 944 (42.8 промила), тренд негативног миграционог салда настављен је и даље у већини села. Највећа негативна стопа миграционог салда је у насељима Кудиљи (-54.9 промила), Горње Вуковско (-54.6 промила), Шеменовци (-47 промила) и др. Ово је период интензивног индустријског развоја града Купреса, тако да се велики део становништва из сеоских насеља преселио у град. Од 1991–2005, готово у већ више наврата спомињани период 1992–95, са овог подручја протерано је сво српско становништво. Након рата мали део, углавном старијег становништва, вратио се у Купрес (РС) и то највише у три насеља (Шеменовци, Мрђеновци и Ново Село) која су Дејтонским споразумом враћена РС и данас чине општину Купрес.

Салдо миграције од 1991–2005. износио је -5671 исељених (-83.3 промила). Карактеристика овог периода да у свим насељима укључујући и два општинска центра Купрес (ФБиХ) и Купрес (РС) преовладава негативан миграциони салдо са изузетно високом просечном стопом салда миграције (Мрђебаре - 200 промила, Горње Вуковско - 186 промила и др.). У граду Купресу просечна годишња стопа салда миграције износи -37 промила. Веома важан индикатор узрочно-последичног односа, интензитета, временског трајања и територијалног домета миграција према граду Купресу, као и другим подручјима су показатељи о учешћу досељеног ста-

новништва у укупном, са укупним кретањем и структурама њене популације. Према подацима добијеним из Федералног завода за статистику из Сарајева до 1991. у Купрес се доселило 3 253 становника, од тога највише из других места исте општине 2 505, других општина БиХ (547), и других република бивше СФРЈ (166). У структури досељених највише је досељених у старосној групи између 20–39 година живота (1 824 досељена), и то из другог места исте општине (1 405 досељених).

Табела 3. – Досељено становништво према старости у време досељења и подручја из којег је досељено до 1991. године

	Укупно	Досељено из									
		друго места исте општине	друге општине у БиХ	друге републике	Црне Горе	Хрватске	Македоније	Словеније	Србије	Иностранства	Непознато
Укупно	3253	2505	547	166	5	88	7	5	61	10	25
испод 15 г.	449	328	82	36	0	21	1	1	13	2	1
15-19	444	337	84	19	1	8	0	1	9	0	4
20-39	1824	1405	321	91	4	45	5	2	35	0	7
40 и више	189	156	27	5	0	5	0	0	0	1	0
непознато	347	279	33	15	0	9	1	1	4	7	13
Укупно %	33,822	26,04	5,687	1,73	0,1	0,9	0,1	0,1	0,6	0,1	0,3

Извор: Досељено становништво по општинама, Попис становништва 1991. године, Федерални завод за статистику, Сарајево, 1999. године

На основу анализе података о миграционом салду у целом посматраном периоду може се поуздано рећи да из сеоских насеља најчешће се исељавало младо радно способно становништво. У посматраном периоду сеоска насеља нису имала јаче развијене делатности којима би задржали становништво ослобођено из аграрних делатности. Други разлог који је утицао на исељавање становништва је грађански рат у БиХ од 1992. до 1995. године. Оно што се може закључити процес емиграције на подручју Купреса је дефинитивно завршен. Унутрашње миграције су се до 1992. године одвијале устаљеним правцима, из неразвијених, изолованих и запуштених насеља у привредно развијена подручја са бољим условима живота. Узроци ових миграција су различити, а најчешће у вези са већом зарадом, школовањем и напредовањем у послу. За детаљну анализу миграција становништва подручја територије Купреса за сада не постоји одговарајућа миграциона статистика (миграциона карта или регистри становништва).

Демографски процеси и демографске структуре насеља

Старосни састав становништва је најважнија демографска структура. Због веома наглашене међузависности, дистрибуције по старости и кретања, као и актуелних одлика осталих компоненти демографског развоја, нарочито наталитета и морталитета, старосни састав се најчешће узима као један од основних показатеља достигнутог степена у развоју сваке популације. Старосна структура становништва није само значајна за демографски развој, него је она присутна и у другим областима (здравство, економија, образовање) а посебно је важна када се ради један просторни план у циљу сазнавања демографске историје и будућег предвиђања промена. Једна од основних карактеристика старосног састава становништва Купреса у целини је приближавање прагу демографске старости, као и достизање истог у послератном периоду што је директна последица последњег рата који је у великој мери деградирао укупну популацију Купреса, утицао на његове миграционе процесе и пореметио националну структуру. Током читавог посматраног периода удео младих се константно смањивао у апсолутном смислу, док се истовремено удео старих 65 и више година повећао.

Табела 4. – Старосна структура Купреса према великим старосним групама од 1971–2005. године

Старосни контингенти	Свега				Свега у %			
	1971.	1981.	1991.	2005.	1971.	1981.	1991.	2005.
Укупно	12 158	10 098	9 618	3 993	100	100	100	100
0–14	3 682	2 949	1 972	837	30,3	29,2	20,5	21
15–64	7 590	6 584	6 544	2 232	62,4	65,2	68,0	56
65+	489	565	1 102	924	4,0	5,6	11,5	23

Извор: Попис становништва 1971, 1981. и 1991. године и процена броја становника за 2005. годину општине Купрес (ФБиХ) и општине Купрес (РС)

У укупном становништву Купреса заступљеност лица у групи од 15 до 64 године од 1971. до 1991. се константно повећавао, да би у периоду 1991–2005. године та заступљеност се знатно смањила на рачун повећања становништва старијег 65 и више година на 23% у 2005. години, као што је већ напоменуто због утицаја последњег рата који је у сваком сегменту деградирао становништво Купреса. Карактеристика читавог посматраног периода је да се удео старијих од 65 и више година стално повећавао од 4% у 1971. години до 23% у 2005. години. Анализирајући полну структуру становништва Купреса приметно је да у посматраном периоду преовлађује женско становништво, с тим што је од 1981. до 1991. године незнатно преовлађивало мушко становништво. Анализирајући по старосним групама током посматраног периода у старосној групи од 0 до 14 година преовлађи-

вало је мушко становништво, као и у старосној групи од 65 и више година, изузев у раздобљу 1981–1991. године. Старосна структура становништва Купреса је неповољна и постала је ограничавајући фактор његовог просторног и социо-економског развоја.

Табела 5. – Полно старосна структура Купреса од 1971. до 2005. године

Старосни контингенти становништва	1971.		1991.		2005.	
	м	ж	м	ж	м	ж
укупно	5931	6227	4866	4752	1829	2164
0–14	2080	1970	1036	999	397	440
15–64	3434	3907	3411	3133	959	1273
65+	420	411	418	684	473	451
укупно у %	48,8	51,2	50,6	49,4	19,0	22,5
0–14	35,1	31,6	21,3	21,0	21,7	20,3
15–64	57,9	62,7	70,1	65,9	54,0	57,7
65+	7,1	6,6	8,6	14,4	24,6	21,5

Извор: Попис становништва 1971, 1981. и 1991. године и процена броја становника за 2005. годину општине Купрес (ФБиХ) и општине Купрес (РС)

Табела 6. – Важнији функционални контингенти становништва Купреса од 1971. до 2005. године

Старосни контингенти	Свега				Свега у %			
	1971.	1981.	1991.	2005.	1971.	1981.	1991.	2005.
Укупно	12158	10098	9618	3993	100	100	100	100
предшколски	1723	1414	933	490	14,2	10,6	9,7	12
школообавезни	1959	1535	1039	347	16,1	15,2	10,8	9
радни	7590	6584	6544	2232	62,4	63,4	68	56
старачки	489	565	1102	924	4	11,6	11,5	23
женски фертилни	3149	4918	2247	1183	50,6	48,7	47,3	50

Извор: Попис становништва 1971, 1981. и 1991. године и процена броја становника за 2005. годину општине Купрес (ФБиХ) и општине Купрес (РС)

То је нарочито приметно у сеоским насељима, чији су демографски потенцијали катастрофални. Постоји неколико фактора под чијим се утицајем одвија процес старења: наталитет, морталитет, миграције и старосно-полна структура. У већини савремених нисконаталитетних земаља пад наталитета односно фертилитета је основни фактор старења становништва, па тек онда морталитет и миграције. У случају Купреса миграције су главни узрок старења становништва.

За просторно планирање веома је важна анализа важнијих функционалних контингената становништва Купреса. Она је веома битна за сагледавање свестранијих последица које проистичу из промена старосне струк-

туре. Кретање функционалних контингената углавном прате промене у старосном саставу становништва Купреса, које су се у периоду 1971–2005. године одвијале у смеру његовог старења.

Тако се код предшколског и школообавезног контингента примећује тенденција смањивања у укупном становништву Купреса, изузев контингента предшколског од 1991–2005. када престаје тенденција раста. Истовремено удео старачког контингента је непрестано растао изузев стагнације од 1981–91, тако да се може рећи да је кретање функционалних старосних контингената најчешће било у складу са општим тенденцијама промена старосне структуре дате популације.

Основни индикатори процеса социјално-економске покретљивости становништва су смањење пољопривредног у укупном и активном становништву, те смањење сеоског у укупном становништву. Са развојем индустријализације седамдесетих и осамдесетих година прошлог века у Купресу дошло је до интензивирања напуштања села и демографске концентрације у град Купрес.

Табела 7. – Кретање укупног, активног, пољопривредног и активног пољопривредног становништва од 1971. до 1991. године

Година	Укупно	Активно	Активно у укупном %	Пољ.	Пољ. у укупном %	Активно пољ.	% пољ.у активном
1971.	11496	4643	40,4	9219	80,2	3742	80,6
1981.	10098	3356	33,2	3317	32,8	2321	69,2
1991.	9618	3559	37,0	1713	17,8	2187	61,4

Извор: Израчунато на бази Пописа становништва 1971, 1981. и 1991. године

Табела 8. – Стопе кретања укупног, активног, пољопривредног и активног пољопривредног становништва од 1971. до 1991. године

Период	Укупно	Градско	Сеоско	Активно	Пољ.	Активно пољ.
1971–81.	-12,9	56,9	-22,7	-32,2	-94,2	-46,9
1981–91.	-4,9	46,4	-19,6	5,9	-63,8	-5,9

Извор: Израчунато на бази Пописа становништва 1971, 1981. и 1991. године

Упоредо са тим процесом одвија се и процес преласка активног становништва из аграрних у неаграрне делатности. Од 1971. до 1991. године град Купрес се увећао са 943 на 2 715 становника. Истовремено број становника сеоских насеља од 1971. до 1991. се скоро преполовио са 10 553 становника на 6 903. У том периоду дошло је до смањења активног становништва са 4 643 (40.4%) у 1971. на 3 559 (37 %) у 1991, аграрног у укупном са 9 219 (80.2%) у 1971. на 1 713 (17.8%) у 1991. години. Овај процес пратило је смањење и активног пољопривредног са 3 742 (80.6%) у 1971. години

на 2 187 (61.4%) у 1991. години. Ови показатељи говоре да је већ до 1991. године процес преласка радно способног становништва из сеоских насеља скоро потпуно завршен. Оно што се може приметити на основу ових нумеричких показатеља да је иако су сеоска насеља демографски релативно испразњена, подручје територије Купреса карактерише високо учешће аграрног и пољопривредно активног становништва у укупно активном становништву. Ова чињеница се да објаснити тиме што је овај простор одвајкада био пољопривредни.

После последњег рата уочено је да нема више преласка сеоског становништва у град. Томе је допринела тешка друштвено-економска ситуација у граду, нема посла, индустрија је ратом разорена, велики број радно способног становништва је напустио ово подручје. Показатељи о кретању укупног, градског, сеоског, активног, пољопривредног и пољопривредно активног становништва упућује на закључак да је подручје територије Купреса од 1971–91. године захваћено снажним процесом деаграризације, у истом периоду становништво града Купреса се три пута увећало са 943 становника у 1971. на 2 715 становника у 1991. години.

Процес просторно-демографске поларизације

Основне просторно-демографске карактеристике: дистрибуција и редистрибуција становништва, промене у густини насељености, тенденције у урбанизацији подручја територије Купреса може се дефинисати као простор са одређеним степеном геофизичке хетерогености, који представља значајан модификатор дистрибуције и редистрибуције становништва, ниске густине просечне насељености, са слабије израженом просторно-демографском поларизацијом на зоне концентрације становништва и зоне депопулације, са ниским степеном урбанизације. Процес дистрибуције и редистрибуције становништва на простору територије Купреса, као непосредни ефекат утицаја две основне групе међузависних фактора (демографских и просторних) поприма од 1971–2005. форму изражене поларизације на зоне концентрације становништва и зоне депопулације (од којих неке попримају карактеристике егзодусних зона). Ове две категорије просторно-демографских зона на одређен начин рефлектују и укупне просторно-функционалне односе и основне карактеристике укупног развоја Купреса, а имају следећа обележја:

1. Зона концентрације становништва:
  - релативно мали обухват просторни (прве гравитационе зоне урбаних центара и др.),
  - велика густина насељености (преко 200 ст./km²),
  - стабилан демографски развој, као резултат имиграције и позитивног природног прираштаја,

- динамичнији економски развој и друга обележја.
- 2. Зоне депопулације:
  - велики просторни обухват (брдско-планинска подручја),
  - мала густина насељености (испод 50 ст./km², а у екстремним случајевима испод 25 ст./km²),
  - демографска стагнација или имплозија становништва, поремећаји у старосној структури као резултат негативног природног прираштаја,
  - слабији економски развој,
  - низак степен урбанизације и друго.

Просторно-демографска поларизација једна је од основних карактеристика савремене редистрибуције становништва, на само у Купресу него и у Републици Српској. Према оствареном степену концентрације становништва на простору територије Купреса издвајамо четири зоне концентрације становништва:

1. зона ретке насељености до 11 ст./km²,
2. зона средње насељености од 11 до 50 ст./km²,
3. зона густе насељености од 51 до 100 ст./km²,
4. зона пренасељености са више од 100 ст./km².

Табела 9. – Зоне концентрације становништва од 1971. до 2005. године

Зона концентрације	Година	Број насеља	Број становника		Површина у km ²		Густина насељености
			укупно	%	укупно	%	
I до 11 ст./km ²	1971.	7	1465	12,7	174,5	28,1	8,4
	1981.	11	1820	18,0	244,8	39,4	7,4
	1991.	15	2294	23,9	343,8	55,3	6,7
	2005.	27	970	24,3	543,5	87,4	1,8
II од 11 до 50 ст./km ²	1971.	25	9191	79,9	437,5	70,4	21,0
	1981.	21	6037	59,8	338,0	54,4	17,9
	1991.	19	4428	46,0	244,0	39,2	18,1
	2005.	7	1058	26,5	62,2	10,0	17,0
III од 50 до 100 ст./km ²	1971.	3	591	5,1	9,0	1,4	65,7
	1981.	3	2000	19,8	38,2	6,1	52,4
	1991.	1	2715	28,2	33,3	5,4	81,5
	2005.	1	1957	49,0	33,3	5,4	58,8
IV више од 100 ст./km ²	1971.	1	249	2,2	0,8	0,1	311,3
	1981.	1	229	2,3	0,8	0,1	286,3
	1991.	1	221	2,3	0,8	0,1	276,3
	2005.	1	160	4,0	0,8	0,1	200,0

Извор: Израчунато на бази података о пописима становништва 1971–91, процене броја становника Купреса за 2005. годину и површине насељених места

Према процени броја становника Купреса за 2005. годину зона ретке насељености до 11 ст./km² обухватала је око 544 km² простора територије Купреса, на коме је живело 970 становника у 27 насеља.

Упоредјујући зону ретке насељености у посматраном периоду очигледно је константно повећање површине територије Купреса са екстремно ретком густином насељености до 11 ст./km², која је у 1971. износила око 175 km² од укупне површине Купреса, на којој је живело 12,7% становништва. Површина зоне средње насељености од 11 до 50 ст./km² смањена је скоро за дупло са 438 km² у 1971, на којој је живело око 80% становништва, на 62 km² у 2005. години на којој је живело 26,5% становништва Купреса. Зона густе насељености од 51 до 100 ст./km² (обухвата градско насеље Купрес) повећана је са 9 km² у 1971. (живело 5% становништва Купреса) на 33 km² укупне површине Купреса у 2005. (живело 49% становништва Купреса). Површина зоне пренасељености са више од 100 ст./km² од 1971–2005. остала је иста и односи се на приградско насеље Оцак у којој је 1971. живело 2,2% становништва Купреса, а у 2005. 4% укупног становништва.

На основу ових података може се следеће закључити: површина територије Купрес је ретко насељена, укупан демографски раст је негативан, нарочито у руралним насељима у којима је изражен процес старења и негативан природни прираштај, а све се манифестује јаком депопулацијом руралних насеља.

Закључак

Снажно демографско пражњење и слабљење сеоских насеља на једној страни није праћено значајном демографском концентрацијом у општинским центрима, па је простор у целини захваћен депопулацијом. То је ретко насељен простор захваћен интензивном депопулацијом. Иако се највећи део контингента радно способног и фертилног становништва из сеоских насеља иселио прогноза је да ће демографско уситњавање сеоских насеља наставити услед негативних тенденција у природном кретању становништва. У посматраном периоду сеоска насеља нису имала јаче развијене делатности којима би задржали становништво ослобођено из аграрних делатности, други разлог за иселјавање становништва са овог подручја је грађанско-верски рат у БиХ. Социјално-економска и просторна прерасподела становништва у простору територије Купреса довела је до стварања изразито имигрирајућих и изразито егзодусних подручја, а сходно томе утицало је и на промене у старосној структури становништва. Старосна структура становништва Купреса је неповољна, његова основна карактеристика је приближавање демографском прагу старења и достизање истог у послератном периоду, чиме је постала ограничавајући фактор његовог

просторног и социо-економског развоја. То је нарочито евидентно у сеоским насељима чији су демографски потенцијали катастрофални, што је утицало да сеоска насеља буду демографски релативно испражњена. Ово подручје је ретко насељено, укупан демографски раст је негативан, нарочито у руралним насељима у којима је изражен процес старења и негативан природни прираштај, просторно-демографска поларизација је слабије изражена а манифестује се значајнијом концентрацијом становништва у градском појасу Купреса, па и тенденцијом јаке депопулације у руралним насељима која имају егзодусна обележја.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Вељковић, А., Јовановић, Р., Тошић, Б. (1995). *Градови Србије центри развоја у мрежи насеља*. Београд. Географски институт „Ј. Цвијић“, Посебна издања, књ. 44
- Грчић, М. (1995). Функционална класификација насеља Мачве, Шабачке посаvine и Поцерине. *Гласник Српског географског друштва*, 3–20.
- Грчић, М. (1998). Нова функција граница Републике Српске у условима регионалне интеграције и пограничне сарадње. Природно-математички факултет Универзитета у Бања Луци, Бања Лука.
- Грчић, М. (2002). Концепт граничне сарадње. Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
- Тошић, Д. (2000). Градски центри-фактори регионалне интеграције Србије. *Гласник Географског друштва Републике Српске*, 5, 83–96.
- (2005): La guida del Consiglio Europeo degli urbanisti per i pianificatori territoriali e urbanisti. Il Consiglio Europeo degli urbanisti. www.ceu-ectp.org
- (2005): Политика развоја становништва Републике Српске. Влада РС. Бања Лука.
- (2004): Стратегија развоја општине Косјерић. Географски факултет Универзитета у Београду, Скупштина општине Косјерић. Београд.
- Документациони материјал општине Купрес (ФБиХ) и општине Купрес (РС). Општине у Републици Босни и Херцеговини (1971–1989), Сарајево: РЗС.
- Просторни план општине Купрес. Урбанистички завод БиХ, Сарајево, 1986.
- Купрес-Урбанистички план. Урбанистички завод БиХ, Сарајево, 1987.
- Просторни план општине Купрес. Урбанистички завод БиХ, Сарајево, 2005.

Aleksandar Lugonja
Dragica R. Gatarić

DEMOGRAPHIC CHANGES AND TERRITORIAL IMPLICATIONS IN THE SPACE OF THE KUPRES PLATEAU

Summary

Strong demographic discharge and loss of rural settlements on the one hand, it is not accompanied by significant demographic concentration in the municipal areas, and in the whole area affected depopulation. In the observed period, villages were not more

developed activities that would keep the population free from agricultural activities, another reason for the emigration of population from this area of civil-religious war in Bosnia and Herzegovina. Socio-economic and spatial redistribution of population in the territory of the Kupres led to the creation of extremely immigrated and extremely exile area, and therefore affected the changes in the age structure of the population. Age structure of the population Kupres is unfavorable, the basic characteristics of the approaching demographic aging and reaching the threshold of the post-war period, which has become the limiting factor of spatial and socio-economic development. This is particularly evident in rural settlements which are disastrous demographic potential, which is affected villages to be emptied out relatively demographic. This area is thinly populated, the overall demographic growth was negative, especially in the rural settlements in which the aging process and expressed a negative natural population growth, spatial-demographic polarization is less pronounced and is manifested by significant concentration of population in the urban area Kupres, and the strong tendency of depopulation in rural settlements which have exile features.